

НАУКОВІ МЕДИЧНІ ТОВАРИСТВА ТА ЇХ РОЛЬ В ПОШИРЕННІ ГІГІЄНИЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX століття)

У статті проаналізовано діяльність медичних товариств України в розробці теоретичних питань вітчизняної гігієни та їх практичного застосування шляхом поширення і популяризації гігієнічних знань серед населення.

Ключові слова: медичне товариство, гігієна, земська медицина, земський лікар, санітарна організація, товариство охорони здоров'я, Пироговські з'їзди.

Перша половина XIX століття ознаменувалася рядом крупних досягнень в галузі науки і техніки, що підготували сприятливий ґрунт для створення в другій половині XIX століття нової природничо-наукової картини світу та розквіту наукового знання. Справжнього розмаху поширення та популяризація наукових знань набули тоді, коли почали створюватися наукові товариства.

У другій половині XIX ст. громадська активність природознавців та лікарів на території Російської імперії помітно зросла. Якщо до середини XIX ст. існувало 10 медичних товариств, із них 3 на терені нинішньої України (в Херсоні, Києві та Одесі), то лише з 1858 по 1968 р. виникло 29 нових медичних товариств. Серед них 6 знаходилося в Україні. Подальший розвиток мережі товариств йшов шляхом їх поглибленої спеціалізації, тобто за рахунок утворення спеціалізованих товариств.

Виникнення ряду медичних товариств було тісно пов'язане з формуванням вітчизняної гігієни як самостійної медико-профілактичної галузі медицини та зі становленням санітарної організації, які виникли на підґрунті земської медицини і стали її невід'ємною складовою частиною.

Діяльність наукових медичних товариств має актуальне значення в сучасних умовах розвитку суспільства, коли перед системою охорони здоров'я постають важливі завдання щодо забезпечення високого рівня здоров'я населення, доступного і якісного медичного забезпечення, санітарного і епідемічного благополуччя, протистояння численним загрозам і викликам. Саме тому особливої актуальності набувають питання підготовки фахівців охорони здоров'я, озброєних не тільки глибокими знаннями з клінічних і теоретичних дисциплін, але й широким гігієнічним мисленням.

Метою нашого дослідження стало вивчення на основі аналізу наявних джерел та літератури діяльності медичних товариств в поширенні гігієнічних знань серед населення в другій половині XIX – початку XX століття.

Питання щодо створення наукових медичних товариств висвітлювалися в працях таких дослідників, як Васильєва К.В.¹, Грандо А.А.², Дяченко С.С.³, Лотової Е.І.⁴, Петрова П.Т.⁵, Рудої С.П.⁶, Савчук В.С.⁷, Сахновського Я.Д.⁸ та ін. Що торкається комплексного дослідження діяльності наукових медичних товариств, особливо, їх ролі в поширенні гігієнічних знань, то таких праць бракує. Окремі питання гігієнічного характеру висвітлювалися на сторінках періодичної преси, що виходили того часу, зокрема в журналах "Врач", "Гигиена и санитария", "Новое время", в протоколах засідань Товариств лікарів та в наукових працях їх членів.

Передові представники громадської медицини другої половини XIX ст. особливу увагу почали приділяти поширенню гігієнічних знань серед широких верств населення. Вони на практиці переконалися в тому, що санітарна безграмотність є великою перешкодою при проведенні необхідних санітарно-оздоровчих заходів і, перш за все, в боротьбі із заразними захво-

рюваннями та дитячою смертністю. Цілком природно, що питання гігієни, епідеміології та мікробіології інфекційних захворювань були одними із основних у тематиці медичних товариств, що зосереджувались переважно у Києві, Харкові та Одесі. В ній тісно перепліталися наукові, лікувальні та профілактичні аспекти медицини. Теоретичні проблеми пов'язувалися з можливістю їх практичного застосування, а обговорення профілактичних заходів проводилося на високому для того часу науковому рівні. Уявлення про те, яке широке коло питань розглядалося на засіданнях, дають, зокрема, протоколи Товариства київських лікарів, а імена доповідачів свідчать про високий рівень їх професіоналізму.

З перших кроків існування Товариства його члени ставили своїм завданням займатися питаннями, що мають відношення до медичної науки: 1) розповіді про цікаві практичні випадки; 2) спостереження за ходом епідемій, виявлення їх причин та засобів лікування і запобігання; 3) показ нових інструментів і машин; 5) розгляд наукових робіт. Проте згодом, як Товариство київських лікарів, так і інші медичні товариства України подолали обмеженість "затверджених медичним департаментом програм та статуту і взяли курс, який більше відповідав вимогам життя"⁹. Низку доповідей прочитав відомий вітчизняний учений гістолог та гігієніст, професор Н.А.Хржонцевський, зокрема він розповів про свої 18-річні спостереження за ходом дифтерійних захворювань в Києві, відмітивши підвищення їх частоти¹⁰. Слід зауважити, що переважна більшість дисертаційних робіт, виконана протягом 60 – 80-х рр. на кафедрі загальної патології та гістології під керівництвом Н.А.Хржонцевського та П.І.Перемежка, зазначена серед повідомлень, які заслуговувало Товариство київських лікарів¹¹.

19 січня 1870 р. на черговому засіданні Київського товариства природодослідників його віце-президент Я.Я.Вальц та дійсний член О.О.Ковалевський винесли на обговорення проект щодо утворення систематичних курсів з природничих та математичних наук¹². Загальний курс було розраховано на два роки, чотири семестри, від 8 до 12 годин на тиждень (вдень у неділю, 2 – 3 рази вечорами по буденним дням). В числі природничих дисциплін було доручено гігієну читати професору Н.А.Хржонцевському, який підготував програму лекцій з гігієни, тематика яких має великий інтерес з позицій сьогодення.

Таким чином, Київське товариство лікарів та природодослідників на чолі з провідними вченими-природодослідниками, гігієністами відіграло важливу роль у формуванні наукових основ вітчизняної гігієни, проведенні санітарно-освітньої роботи серед широких верств населення.

В 1861 р. виникає Харківське медичне товариство, яке стало одним із вагомих товариств по своїй суспільно-корисній діяльності та державній значимості не тільки на півдні України, але й в цілому в Росії.

Харківське медичне товариство розпочало свою діяльність з невеликою кількістю членів (30 – 40 осіб), і перші його засідання проводилися у приміщеннях медичного факультету Харківського університету. Найактивніше збиралися члени Товариства у 1869 – 1870 та 1892 рр. у зв'язку з поширенням холери. Харківське медичне товариство мало велику сітку закладів лікувального, профілактичного і учбового характеру. Соціально-гігієнічний напрям діяльності цього товариств був спрямований на вирішення таких питань, як охорона здоров'я широких верств населення, боротьбу з антисанітарним станом міст, робочих селищ, робітничих майстерень в нових економічних умовах. Великий інтерес проявляло Товариство до питань комунального благоустрою. Так, зокрема в 1874 р. була заслухана доповідь Александрова "О нерациональном устройстве нечистот", в 1875 р. – доповідь Попова "Водоснабжение города Харкова", в 1889 р. – доповідь Белліна "О канализации Харкова", в 1891 р. – доповідь Атласова і в 1893 р. – Рейха "Об очистке сточных вод" та ряд інших.

В міру розвитку окремих галузей гігієни, епідеміології, лікувальної медицини виникла необхідність обговорення відповідних питань вже не на загальних зібраннях членів Товариства, а на спеціальних секціях. У зв'язку з цим в 1884 р. було поставлено питання про організацію секції Товариства, а згодом були організовані спочатку епідеміологічна, а потім секція громадської медицини, демографії і гігієни.

Слід зазначити, що ще до створення секцій, а особливо після них, впродовж багатьох років в діяльності Харківського медичного товариства висвітлювалися актуальні питання розвитку наукової гігієни. На обговорення ставилися не тільки результати дослідження санітарного стану

населення, питання комунального благоустрою Харкова, заходи по боротьбі з епідеміями, але й експериментальні дослідження факторів навколишнього середовища, особливо – мікробіологічні і епідеміологічні дослідження¹³.

Для боротьби зі сказом Харківське медичне товариство створило Пастерівський інститут, для боротьби з дифтерією організувало приготування лікувальної сироватки, для боротьби з іншими інфекційними захворюваннями організувало Бактеріологічний інститут з широким виробництвом вакцин.

Таким чином, діяльність Харківського медичного товариства була спрямована на створення лікувальних закладів, боротьбу з епідеміями, сприяння благоустрою Харкова.

В поширенні гігієнічних знань серед населення велику роль відіграли передові земські лікарі, які згодом стали відомими вченими-гігієністами. Земська реформа 1864 р. сприяла створенню в Україні унікальної системи медичної допомоги сільському населенню – земської медицини, яка посіла гідне місце в громадській медицині держави. Великою заслугою земської медицини було створення в Україні санітарної організації. Ініціювали цей новий напрямок у розвитку медичної справи представники херсонської земської медицини, які не лише дійшли висновку про недостатність тільки лікувальної допомоги населенню, а й "зрозуміти необхідність доповнення земської медицини санітарною частиною"¹⁴.

Остаточо питання про санітарну справу було вирішено на Херсонському земському зібранні 1885 р., яке висловило бажання надати земській медицині санітарно-протиепідемічного напрямку. Першим губернським санітарним лікарем в Україні став учень відомого російського вченого-гігієніста, професора Ф.Ф.Ерісмана – М.С.Уваров, який відразу ж розгорнув активну діяльність, і вже у лютому за його безпосередньою участю відбулося засідання спеціальної комісії з питань організації санітарної справи. Він твердо обстоював громадський напрямок діяльності земської санітарної організації. Згодом санітарні організації почали створюватися і в інших губерніях. У Єлисаветградському повіті першим санітарним лікарем став учень професора Ф.Ф.Ерісмана – П.Н.Діатроптов; в Олександрійському повіті – М.Тезяков¹⁵. Всі вони почали займатися організацією місцевої санітарної справи. В їх становленні і зміцненні велику роль відігравали губернські з'їзди лікарів, на яких розглядалися поточні санітарні справи, які постійно виникали у земствах. Згідно із законом 1879 року з'їзди отримали право на видання обов'язкових санітарних постанов для населення, а земства – право на санітарну регламентацію та нагляд за виконанням цих постанов¹⁶.

З перших днів створення санітарних організацій передові земські лікарі почали займатися поширенням гігієнічних знань серед населення. Вагомий внесок у здійсненні практичних результатів діяльності санітарних лікарів, у першу чергу з питань гігієни праці, відіграло російське товариство охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філії на місцях. Виникнення його було обумовлене швидким зростанням кількості промислових та сільськогосподарських робітників і надзвичайно важкими умовами їхньої праці та побуту. Вкрай незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення сприяли поширенню різних захворювань, особливо інфекційних. Так, на південних заводах (у Катеринославі, Кам'янську та ін.) на 1000 робітників було 1626 випадків захворювань на рік, із них інфекційних – 34%¹⁷. Епідемії тифу, холери, віспи та інших інфекційних захворювань напередодні назрівання Балканської та російсько-турецької воєн 1877 – 1878 рр. змусили урядові кола прийняти деякі заходи щодо боротьби з епідеміями і антисанітарією.

В 1895 р. після доповіді Д.П.Нікольського, в якій він зробив історичний огляд популяризації гігієнічних відомостей серед населення, в Російському товаристві охорони народного здоров'я була створена комісія по поширенню гігієнічних знань серед населення. В її склад від України увійшов відомий гігієніст Херсонської губернії М.С.Уваров.

Головні завдання російського товариства охорони здоров'я були обґрунтовані у першому і другому параграфах статуту:

"1. Товариство ставить за мету сприяти поліпшенню громадського здоров'я і санітарних умов в Росії.

2. Коло діяльності товариства обмежується предметами гігієни громадської і приватної"¹⁸.

Для поширення гігієнічних знань серед населення товариство застосовувало різноманітні методи: гігієнічне виховання в школі, видання і поширення популярної літератури, обладнання

постійних музеїв і пересувних виставок, організація лекцій, читань і бесід. Зокрема, для поширення гігієнічних відомостей через школу члени товариства спочатку вивчали стан даного питання в різних школах, а потім приступали до складання спеціальних програм викладання. З цього питання в листопаді 1896 р. в газетах "Новое время" і журналі "Врач" було надруковано звернення комісії до осіб, які викладали гігієну, з проханням надіслати відповідні програми. Отримані відповіді були розглянуті на засіданнях комісії. Обговоренню підлягали також програми з гігієни для реальних училищ, духовних училищ і семінарій, складені Д.П.Нікольським, а також програма для середніх навчальних закладів (чоловічих і жіночих), складена С.В.Шидловським і П.Л.Мальчевським. Результатом роботи комісії став проект програми курсу гігієни в середніх навчальних закладах¹⁹.

У складі товариства, особливо його керівних органів, були не лише лікарі, а й інші представники інтелігенції: природознавці, інженери, архітектори, а також представники титулованої знаті і вищої бюрократії. Участь у його роботі представників демократичних кіл суспільства позитивно вплинула на розробку питань промислової гігієни і охорони здоров'я робітників, проблем боротьби з інфекційними захворюваннями, алкоголізмом тощо.

Товариство охорони народного здоров'я перетворилося у своєрідний науковий центр, до якого передавались для розробки, або консультацій різноманітні гігієнічні питання з інших товариств чи закладів. Сюди часто звертались за консультаціями, порадами і вказівками з гігієнічних питань земські і міські управи.

Товариство мало 27 місцевих відділів, які постійно відкривалися у різних містах. У деяких відділах брали участь відомі гігієністи, наприклад, в Одеському – М.Ф.Гамалія, П.М.Діатроптов, В.К.Стефанський, у Харківському – І.П.Скворцов, П.М.Лащенко, В.В.Фаврта та інші²⁰.

Вирішуючи цілий ряд завдань санітарно-гігієнічного характеру, товариство з його місцевими відділами звертало особливу увагу на проведення практичних заходів оздоровлення населених пунктів. Його члени брали участь у розробці питань водопостачання, каналізації, житлово-санітарних умов робітників, проектуванні та будівництві лікарень, шкіл, раціонального харчування тощо.

У полі зору товариства постійно перебували питання гігієни праці. З самого початку його існування була виділена комісія для вивчення санітарного стану фабрик. "Для того, – вказував один із найдіяльніших членів цієї комісії Д.П.Нікольський, – щоб з'ясувати і точно визначити вплив того чи іншого виробництва на фізичний розвиток робітника, захворюваність, смертність і взагалі на тривалість його життя, вимагається точне і всебічне вивчення всіх умов – не лише самого виробництва, але також й їхніх факторів, таких, наприклад, як житло, їжа, побутові умови, заробіток тощо, які також впливають на робітника"²¹.

Товариство охорони народного здоров'я організувало спеціальну комісію з нормування робочого дня, яка сформулювала загальні висновки такого змісту:

"Існуючий тепер на наших фабриках звичайний порядок робіт, внаслідок надмірної тривалості робочого дня, недостатнього відпочинку і відсутності вільного часу для задоволення фізичних і духовних потреб робітника, в гігієнічному відношенні має бути визнаним шкідливим.

З точки зору громадської гігієни тривалість доби повинна бути розподілена так, щоб відводилось 8 годин на працю, 8 годин на безперервний сон і 8 годин на відпочинок та на задоволення фізичних і духовних потреб.

Погіршення умов, при яких здійснюється робота (підвищена температура, зіпсоване повітря і т.п.), робить її більш важкою, порушуючи тим самим фізіологічні функції організму і, безперечно, вимагає скорочення часу перебування у цих погіршених умовах..."²².

Товариство і його члени у центрі і на місцях приділяли також постійну увагу питанням боротьби з травматизмом, питома вага якого серед стаціонарних і амбулаторних хворих була досить високою. Земські лікарі, у тому числі й санітарні, звертали увагу на умови праці, побуту, а отже, і на рівень травматизму, серед сільськогосподарських робітників. Природно, що найбільшу активність у боротьбі з сільськогосподарським травматизмом виявляли лікарі, які працювали в Херсонській, Катеринославській, Таврійській та деяких інших українських губерніях, де капіталістичний спосіб виробництва в сільському господарстві розвивався більш високими темпами. У цих губерніях земські санітарні організації намагалися виробляти спеціальні постанови, у яких давалися рекомендації для сільськогосподарських економік щодо

необхідності поліпшення умов праці та побуту робітників, особливо сезонних. Однак земське керівництво сприймало їх у переважній більшості негативно. Тому виданих таких санітарних постанов налічуються одиниці. Так, у Херсонському земстві з ініціативи медико-санітарного бюро в 1903 р. була видана обов'язкова санітарна постанова "Про заходи щодо попередження травматичних ушкоджень при роботах сільськогосподарських машин і знарядь", у якій зверталась увага на сільськогосподарський травматизм і ставилась вимога реєструвати нещасні випадки, що часто траплялись серед робітників, які обслуговували нові, закуплені за кордоном і не повністю (щоб здешевити вартість) укомплектовані захисним обладнанням, машини. У Чернігівській губернії питання про санітарний нагляд за робітниками на сільськогосподарських роботах взагалі, і на бурякових плантаціях зокрема, обговорювалось Конотопським земством у 1904 р. Воно запропонувало укласти санітарні правила, які б змушували крупних землевласників утримувати сільськогосподарських робітників у нормальних санітарних і гігієнічних умовах. Але практично нічого не було здійснено.

У Полтавській губернії протягом семи років, починаючи з 1896 р., обговорювався проект правил "Про заборону дітям працювати на кінних молотарках", і лише в 1903 р. вони були видані як обов'язкова для виконання постанова.

В 1910 р. Катеринославське губернське земство видало дві постанови: "Про утримання бань в населених пунктах" і "Про захист робітників від нещасних випадків під час роботи на кінних молотарках і кінних віялках"²³.

З метою недопущення розповсюдження сифілісу у місцях великого скупчення сезонних сільськогосподарських робітників вирішено було відкрити лікувально-харчові пункти, які, на думку їх організаторів, мали стати одним із ефективних заходів медичного нагляду за ними. Перші такі пункти були відкриті у Херсонській (1893 р.) і Катеринославській (1899 р.) губерніях. Своєї максимальної кількості лікувально-харчові пункти досягли у 1905 р.: в Херсонській губернії – 21 і в Катеринославській – 18²⁴.

Головну роль в поширенні гігієнічних знань серед населення зіграли Пироговські з'їзди і комісії при Пироговському товаристві. Зокрема, на V Пироговському з'їзді активно обговорювалися питання про подальший розвиток форм санітарної освіти, і за його рішенням у 1895 р. було організовано Комісію для поширення гігієнічних знань у народі. Комісія розробила перелік тем, за якими мають бути створені популярні брошури, а також ті засади, яким ці брошури повинні задовольняти, зокрема:

"1. Брошури повинні бути написані гарним літературним стилем, без підробки під народний говір.

2. Предмет треба викладати серйозно, але не у вигляді сухого підручника, а жвавого, образно, цікаво.

Брошури мають бути дешевими і гарно виданими"²⁵. Комісія також повинна була ознайомлювати народ з біографіями великих людей, що своїми відкриттями створили нову еру в медицині.

VI Пироговський з'їзд пройшов у Києві у 1896 р., і Київське товариство лікарів чимало зробило для його успішного проведення. Керівником секції медичного побуту було обрано Н.А.Хржонцевського. Як і раніше, актуальними на цьому з'їзді були питання санітарної освіти. Наступні Пироговські з'їзди (VII – IX) були присвячені питанням епідеміології і бактеріології.

На особливу увагу заслуговує доповідь на X Пироговському зїзді лікарів Л.О.Тарасевича "Про голодування". Відзначаючи, що голодування і інфекційні хвороби мають глибоке соціальне коріння, він сказав: "Уряд, звичайно не може нагодувати всіх голодуючих, але він може і повинен ... дати вільну дорогу приватній та громадській самодіяльності, оскільки тільки завдяки їй Росія може вступити у сім'ю культурних народів за своїм суспільним і державним устроєм – а це безсумнівно необхідна умова позбавлення як від голодування, так і від інших язв, що роз'їдають нашу батьківщину"²⁶.

Всього за час існування Пироговського товариства лікарів пройшло 15 з'їздів (12 чергових і 3 позачергових). Найбільше значення серед їх численних секцій мала секція громадської медицини.

Пироговські товариства лікарів виконали своє завдання по консолідації зусиль медиків на основі загальних наукових і практичних інтересів. Як відзначив професор Ейхвальд на I Пиро-

говському з'їзді, "спілкування через листування і друковану продукцію виявилось недостатнім, потрібний особистий контакт і обмін думками... Але найважливіше єднання лікарів стає там, де від наукових пошуків надання лікарської допомоги окремим особам переходять до вирішення питань, що стосується громадської охорони здоров'я. Органи адміністрації і саме суспільство готові прийняти поради лікарів, коли ці поради надаються з достатньою одноставністю ... З'їзд переслідує не тільки зближення лікарів між собою, але й їх єднання з суспільством з метою досягнення священної для всіх нас задачі оздоровлення краю"²⁷.

Таким чином, Пироговські товариства лікарів залишили помітний слід у розвитку і популяризації вітчизняної гігієни, вони мали беззаперечний вплив на поширення гігієнічних знань серед населення та формування загальнокультурних традицій.

Слід відзначити особливий внесок в роботі Товариства охорони народного здоров'я передових земських лікарів, які стали відомими українськими ученими-гігієністами – М.І.Тезякова, А.Л.Смідовича, О.В.Корчак-Чепурківського.

Особливо багато матеріалів і фактів, що характеризують умови праці і стан здоров'я сільськогосподарських робітників, було зібрано у першому в Україні соціально-гігієнічному дослідженні "Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии по материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893 – 1895 г.г." (Херсон, 1896), написаному М.І.Тезяковим в Александрівському повіті Херсонської губернії під час його роботи там на посаді земського лікаря²⁸.

Відомий організатор санітарної справи на Катеринославщині А.Л.Смідович постійно приділяв увагу питанням статистичного вивчення руху населення і його захворюваності, дослідженню санітарно-гігієнічних умов праці і побуту як промислових, так і сільськогосподарських робітників, розвитку лікувально-харчових пунктів, розробці заходів боротьби з травматизмом та епідеміями дифтерії, віспи, тифу тощо. Результати своєї багатогранної діяльності А.Л.Смідович узагальнив у книзі "Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии" (Екатеринослав, 1913)²⁹.

На особливу увагу в поширенні гігієнічних знань серед народу займає постать видатного українського гігієніста, епідеміолога і демографа, професора

О.В.Корчака-Чепурківського. В бессарабський період своєї діяльності він стає активним членом Пироговського лікарського товариства, виступає на його з'їздах у Москві, Києві, пропонує цілу низку профілактичних заходів, переконує, що тільки завдяки ним може бути збережено здоров'я народу. В 1905 р. О.В.Корчак-Чепурківський виступив на засіданні Київського товариства лікарів з програмною доповіддю "Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени". Як фахівець і, як громадянин сміливо звинувачує владу в тяжкому соціально-економічному становищі населення та його передчасним вимиранням.

О.В.Корчак-Чепурківський в 1907 р. виступає як один із організаторів Українського наукового товариства (УНТ) в м. Києві, а в 1908 р. – окремої природничо-медичної секції, де виступає з доповіддю "Мальтузіанство і неомальтузіанство з погляду соціальної гігієни", працює над українською медичною термінологією³⁰.

Його світогляд віддзеркалює стаття "Наші завдання часу", яку було надруковано в заснованому ним часописі "Українські медичні вісті" 15 січня 1918 р. Він пише: "На Україні почалося нове життя. Медичний персонал, завжди близький до народу, з'єднаний з ним одним бажанням захистити його здоров'я від хвороб і допомагати народові в боротьбі з ними, не може не відгукнутися на нові, світової вартості події, які зачепили й наше громадянство. Вкупі з народом і ми, лікарі, й інший медичний персонал повинні взяти участь у творенні нового життя". І далі автор цієї програмної статті ставить завдання не тільки перед лікарями, а й перед владою, усім суспільством: "... найголовніше завдання утворити українську національну медицину як науку і як практичну галузь наукового знання". Він чітко окреслює умови, які потрібні для виконання цього завдання. Серед них утворення власних наукових медичних установ, запозичення наукових і практичних надбань усього цивілізованого світу, створення гармонійної системи наукових досліджень щодо санітарного стану в Україні та умов санітарного життя і розвитку³¹.

Таким чином, багато теоретичних питань вітчизняної гігієни, так само як і практичних рекомендацій, пов'язаних із санітарним станом та соціально-гігієнічними умовами життя

населення в Україні, було розроблено у медичних наукових товариствах. Вони ставали центрами, де зароджувалися і стверджувалися демократичні наукові традиції, що сприяли розвитку і наступності наукового пізнання.

¹ Васильєв К.К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. мед. наук. – М., 1993. – 42 с.

² Грандо А.А. Из истории развития общественной медицины на Украине // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 130 – 149.

³ Дяченко С.С. До заснування в Києві "Общества для борьбы с заразными болезнями" // Мікробіологічний журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786 – 791.

⁴ Лотова Е.И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. – М., 1962. – С. 175 – 187.

⁵ Петров П.Т. Столетие Харьковского медицинского общества // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – 299 с.

⁶ Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2000. – С. 185 – 237; її ж. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 53 – 55.

⁷ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – 232 с.

⁸ Сахновский Я.Д. Общество гигиенистов // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – С. 248 – 253.

⁹ Квитницкий-Рыжов Ю.Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) // Советское здравоохранение. – 1958. – №1. – С. 42.

¹⁰ Хржонцевский Н.А. Дифтерия в Киеве 1870 – 1888 гг. // Протоколы заседаний Общества киевских врачей. – К., 1899. – 40 с.

¹¹ Квитницкий-Рыжов Ю.Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) // Советское здравоохранение. – 1958. – №1. – С.41 – 46.

¹² Ковалевский А.О. В собрании Киевского общества естествоиспытателей. Предложение (об организации чтения публичных систематических курсов лекций по естествознанию и математике) // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1. – Вып. 2. Протоколы. – С. 295 – 298.

¹³ Сахновский Я. Д. Общество гигиенистов //100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: сборник очерков и статей по истории деятельности. –К., 1965. – С. 248 – 253.

¹⁴ Єрмілов В. Перша в Україні Херсонська земська санітарна організація // Агапіт.– 1997 – 1998. – №7 – 8. – С. 9 – 11.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Савіна Р.В. Стан санітарної справи в земській медицині // Журнал Академії медичних наук України. – Т 8. – 2002.– №2.– С. 394 – 399.

¹⁷ Верхратський С.А. Історія медицини. – К., 1991. – С. 173 – 180, 255 – 261, 328 – 334, 329.

¹⁸ Заблудовский П.Е. Медицина в России в период капитализма. – М., 1956. – 150 с.

¹⁹ Журнал Русского общества охранения народного здравия.–1898. – №4. – С. 338 – 340.

²⁰ Заблудовский П.Е. Медицина в России в период капитализма. – М., 1956. – С.26.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – С. 49.

²⁴ Там само.

- ²⁵ От комиссии по распространению гигиенических знаний в народе // Труды Общества Киевских врачей. – 1898. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 32 – 36.
- ²⁶ Тарасевич Л.А. О голодании. Речь, произнесенная на втором Общем собрании X Пироговского съезда (2-го Мая 1907 г.). – К., 1907. – 32 с.
- ²⁷ Пироговские съезды // Гигиена и санитария. – 1910. – Т. 1. – № 8. – С. 523 – 536.
- ²⁸ Тезяков М.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (по материалах лечебно-продовольственных пунктов в 1893 – 1895 гг.) /Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 300 с.
- ²⁹ Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 82 – 92.
- ³⁰ Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ сторіччя та їх наукові школи. Біографічні нариси та біографія. – Львів, 2002. – 34 с.
- ³¹ Корчак-Чепурківський О.В. Наші завдання часу // Українські медичні вісті. – 1918. – 15 січня.

В статье проанализирована деятельность медицинских обществ в Украине по разработке теоретических вопросов отечественной гигиены и их практическому внедрению путем распространения и пропаганды гигиенических знаний среди населения.

Ключевые слова: медицинское общество, гигиена, земская медицина, земский врач, санитарная организация, общество охраны здоровья, Пироговские съезды.

In the article the activities of medical societies in Ukraine in the development of theoretical questions of domestic hygiene and their practical application with the help of distribution and popularization of hygiene knowledge among population is analyzed.

Key words: medical society, hygiene, sanitary organization, village doctor, village medicine, society of health protection, Pirogov's congresses.